

JOSEF FULKA: KDYŽ RUCE MLUVÍ: GESTO A ZNAKOVÝ JAZYK V DĚJINÁCH ZÁPADNÍHO MYŠLENÍ

Petr Kaderka

FULKA, J. (2017). *Když ruce mluví: Gesto a znakový jazyk v dějinách západního myšlení*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Jako pravidelný čtenář textů z oblasti humanitních a sociálních věd mívám nezřídka pocit, že autoři těchto textů podávají své myšlenky zbytečně složitě a že mnohdy jednoduše, až banální tematika se dočkává překomplikovaného vyjádření. O to příjemněji na mě zapůsobila kniha Josefa Fulky, který se o složitých vztazích mezi znakovými jazyky a gestikou a o jejich reflexi v západním myšlení vyjadřuje srozumitelně a čtivě. Čtivost je myslím důležitou kvalitou recenzované knihy, protože díky ní může autor přitáhnout k tématu i čtenáře, kteří by jinak nebyli ochotni se prokousávat spleťtým textem, jak to běžně podstupují zainteresovaní specialisté. Není to však v žádném případě kvalita jediná. Ocenit je třeba také fundovanost výkladu, myšlenkovou soudržnost a argumentativnost textu. Autor si svůj terén dobře zmapoval, předmět svého zájmu nahlíží z různých perspektiv a nechává čtenáře, aby spolu s ním sledovali postupy zdůvodňování a ospravedlňování rozdílných stanovisek a následně poměřovali jejich přesvědčivost.

V úvodní kapitole (s. 9–58) autor vysvětluje svůj přístup a nastiňuje kompozici knihy. Autor je filozof a zvolil postup, který je pro filozofii typický, totiž pečlivou interpretaci vybraných pasáží z filozofických děl různého období, jejich důslednou kontextualizaci a rozbor tematických souvislostí. Recenzovaná kniha je v zásadě historická, avšak zvláštním způsobem. Autor podává dějiny západního myšlení o gestu a znakovém jazyku, jak je zrekonstruoval z filozofických textů od dob antických až po polovinu 20. století (autor píše, že základní terén, na kterém se pohybuje, jsou dějiny filozofie; s. 17). Svá zjištění pak citlivě konfrontuje s poznatky ze současných děl z oblasti lingvistiky znakových jazyků, resp. z oblasti výzkumu jazyka a kultury Neslyšících (*deaf studies*), a z oblasti výzkumu gest (*gesture studies*). A právě v tom spočívá ona zvláštnost autorova historického přístupu: inspirován Foucaultem píše jakési „dějiny přítomnosti“, které staví na udržovaném napětí mezi současnou perspektivou vycházející z poznatků zmíněných oborů a studiem historických pramenů. Autor si je velmi dobře vědom metodologických úskalí, která to s sebou nese, a vždy zvažuje, jaké otázky bylo možné v dané době klást a jaké distinkce byly vůbec myslitelné. Jak sám uvádí, už samotné rozlišení mezi gesty a znakovým jazykem je „veskrze moderní vynález“ (s. 18) a v analyzovaných textech buď tato distinkce není vůbec přítomna, nebo má nejasnou povahu. Pro autora to je pádný důvod, proč o gestech a znakovém jazyce pojednávat společně a zároveň si všimnout neurčitých oscilací mezi jedním a druhým. Analyzované filozofické texty autor rozdělil do dvou skupin podle toho, jak se v nich nahlíží na hluchotu. V první skupině se ocitly texty autorů, kteří hluchotu chápou jako deficit. Ve druhé skupině jsou texty autorů, pro které je hluchota diferencí (odlišností). Oběma skupinám textů autor věnuje v knize samo-

statnou kapitolu. Po nich následují dvě kapitoly, které jsou věnovány tématu vzniku a původu jazyka, a to nejprve v kontextu metafyzických spekulací a poté v kontextu fenomenologické analýzy.

Rozhodnutí zařadit do knihy pojednání o vzniku a původu jazyka vyplynulo z látky samé. Autor ukazuje, že západní myšlení o gestech a znakovém jazyce provází odedávna dvě utkvělé představy, totiž že manuální komunikace má univerzální charakter a že je svou povahou imitativní (ikonická). Obě představy spolu úzce souvisejí, protože univerzálnost manuální komunikace bývá odvozována z imitování společně sdíleného světa. Autor dokládá stáří těchto myšlenek rozbořením dvou antických textů, Platónova *Kratyla* a Quintilianových *Základů rétoriky*. Obě představy (univerzálnost a imitativnost) jsou ve filozofickém diskurzu spojovány s aspektem prvotnosti, původnosti a přirozenosti. Tato tematická konstelace je důvodem, proč se úvahy o gestech objevují v pojednáních o vzniku jazyka. Autor upozorňuje na to, že sdílené představy o univerzálnosti a imitativnosti manuální komunikace vedly myslitele k různým závěrům: na jedné straně k představě přirozené, čisté a nezkažené řeči gest v podání „urozených divochů“, na druhé straně k představě primitivní komunikace duševně méněcenných lidí (s. 44). Když se pak myšlenky imitativnosti chopil teologický diskurz, došlo i na otázku morálního statusu znakového jazyka a jeho uživatelů. Negativní závěr tu stojí na ničivém argumentu: je-li manuální komunikace imitativní, pak její užití u zpovědi při vyznávání se z hříchu nutně povede k reaktivaci tohoto hříchu (s. 58).

V kapitole Hluchota jako deficit (s. 59–108) se autor věnuje textům, které spadají pod hlavičku „deficitního paradigmatu“ v přístupu k hluchotě. Logickým východiskem tohoto přístupu je pozice slyšících. Jedině z této perspektivy je možné nahlížet na absenci sluchu jako na něco, co Neslyšícím fundamentálně chybí a co je třeba hodnotit jako hendikep. Autor zajímavě poukazuje na to, že s touto pozicí se spojuje řada negativních sociálních i imaginárních konstrukcí (autorem označovaných psychoanalytickým výrazem *fantazmata*): „protože Neslyšící neslyší, nemohou mluvit, tj. nemají přístup k jazyku, a protože nemají přístup k jazyku, je jim upřena dimenze symbolična, a to se vším, co to s sebou nese ve vztahu s abstraktní dimenzí myšlení, společenskou interakcí, adaptibilitou, duševním zdravím a řadou dalších věcí“ (s. 59–60). Rozvíjení úvah z této pozice pak vede ke snahám o „napravování“ hluchoty, a to buď v podobě oralistických výchovných metod („všudypřítomný fantazmatický obraz ‚mluvícího hluchoněmého‘ jakožto cíl, kterého je třeba dosáhnout“; s. 61), nebo chirurgických zákroků (kochleární implantáty). Autor v kapitole nejprve rozebírá texty Thomase Hobbesa *O vnímání a vnímatelném* a *Leviathan*, v nichž se tvrdí, že Neslyšící sice jsou schopni myšlení, ale na značně omezené úrovni. Jádrem kapitoly pak tvoří rozbor filozofických prací francouzského osvícenství, zejména Condillacova *Pojednání o počtcích* a první části *Eseje o původu lidského poznání* a Itardova *Pojednání o nemocech ucha a sluchu*. Autor si v nich všímá především dvou figur, o nichž hovoří jako o „konceptuálních dvojnících“ (s. 92): neslyšícího dítěte a včlího dítěte. Sociální izolace vede v obou případech podle těchto textů k duševní a morální zaostalosti. V kapitole je dobře ukázáno, jak pedagogická náprava závisí na dobové teorii mysli.

V kapitole Hluchota jako rozdílnost (s. 109–155) se autor věnuje textům, které inklinují k chápajícímu antropologickému přístupu k hluchotě a které neobsahují

myšlenku nadřazenosti slyšících nad Neslyšícími. Stejně jako v předchozí kapitole zde autor nejprve rozebírá starší filozofický text, tentokrát Augustinův spis *O učitelích*, a poté se zaměřuje na rozbor několika textů z francouzské filozofie 18. století. V Augustinově spise jsou podle autora podstatné dvě myšlenky: Neslyšící komunikují, tj. nejsou zcela izolováni od sociálního světa, a jejich manuální komunikace nespočívá jen v napodobování viditelného světa (s. 117). Následující rozbor textů z 18. století se zaměřuje především na dvě práce: Deslogesovy *Postřehy hluchoněmého* a Diderotův *Dopis o hluchoněmých*. Pařížský vazač knih Pierre Desloges v sedmi letech ohluchl a o dvacet let později se seznámil s pařížskou komunitou Neslyšících a s jejich jazykem (s. 130). V jeho *Postřezích* se již nesetkáváme se spekulativními úvahami o duševní a komunikační deprivaci sociálně izolovaného Neslyšícího, ale s obhajobou plnohodnotného duševního a komunitního života Neslyšících z pera člena této komunity. Desloges poprvé jasně poukazuje na komunitní funkci znakového jazyka a rozlišuje také mezi znakovým jazykem komunity a znakovým systémem utvořeným neslyšícím dítětem v domácím prostředí, bez kontaktu s jinými Neslyšícími (v dnešní terminologii *home sign*; s. 131). Ukazuje, že v některých situacích je znakový jazyk výhodnější než jazyk mluvený. Ve své klasifikaci znaků předkládá důležitý korektiv teze o imitativnosti (ikoničnosti) znakového jazyka: nejen že ve znakovém jazyce existují různé stupně ikoničnosti, ale uživatelé znakového jazyka jsou schopni vyjádřit i ideje zcela nezávislé na smyslech. Diderotův *Dopis o hluchoněmých* se zabývá otázkou vztahu jazyka a myšlení, konkrétně vztahu mezi pořadím idejí, jak vyvstávají v mysli, a pořadím znaků vyjadřovaných v mluveném a ve znakovém jazyce. Autor trefně poukazuje na experiment na podobné téma, který o dvě století později provedla americká psychologka Susan Goldin-Meadowová (2003).

Samostatnou kapitolu autor věnuje otázce původu jazyka (s. 156–206). Zahajuje ji rozbořem Lucretiovy básně *O přírodě*, v níž se podle něj nachází celý svazek témat a problémů, které se později stanou důležitými ve filozofickém diskurzu francouzského osvícenství: kritika teorie, podle níž vznikl jazyk kreativním úsilím jednotlivce, myšlenka analogie mezi fylogenezí a ontogenezí, uznání významu gest pro osvojení jazyka (s. 156). Autor v této kapitole rozebírá druhou část Condillacova *Eseje o původu lidského poznání* a Rousseauovy spisy *Rozprava o původu nerovnosti*, *Esej o původu jazyků* a *Emil*. Důležitým předpokladem dobového myšlení o původu jazyka je podle autora „předpoklad jazykového a univerzálně srozumitelného charakteru gestikulace, bez předem dané konvence“ (s. 172; zdůraznění v originále). Tento předpoklad pomáhá překonat paradox „vyvstávání významu a konvence tam, kde předtím nic takového neexistovalo“ (s. 170). U Condillaca se tento předpoklad spojuje s moderní myšlenkou sdílené pozornosti jako podmínky rozvoje jazyka (autor zde upozorňuje na souvislost s Tomasellovou teorií vzniku jazyka; viz Tomasello, 2008). Rousseau své úvahy o původu jazyka odvíjí od myšlenky jazykového instinktu, tedy „lidské jazykové schopnosti jako takové“ (s. 181). Na počátku je podle Rousseaua přirozený křik a přirozená gesta, tedy vyjadřovací modalita, které nepředpokládají konvenci. Později vzniká potřeba abstraktnějšího vyjadřování a tím dochází i ke konvencionalizaci výrazových prostředků. U Rousseaua se tento pokrok týká pouze vokálních prostředků, nikoli gest. Rousseauovo vysvětlení pro tento vývoj je zdánlivě prosté: člověk je především bytostí vášní a pro tento typ komunikace se

lépe hodí vokální vyjadřování (s. 188). Podstatné je, že pro Rousseaua je jazykový instinkt primární a že se principiálně neváže na žádné konkrétní tělesné orgány („kdyby mu [= člověku] příslušné orgány scházely, využil by pro stejný cíl jiné“; Rousseau, cit. na s. 188).

Ke kapitole o původu jazyka autor přidává ještě jednu samostatnou kapitolu, věnovanou dílu Merleau-Pontyho (s. 207–233; s verzí této kapitoly se mohli čtenáři tohoto časopisu seznámit již dříve; viz Fulka, 2017). Na rozdíl od kapitoly předchozí, která se věnovala spekulativním teoriím vzniku jazyka z období francouzského osvícenství, se tato kapitola zaměřuje na problém vzniku jazyka ve fenomenologickém pojetí, tj. v pojetí odvozeném z analýzy lidského vnímání a lidského pobývání ve světě. Autor rozebírá kapitolu Tělo jako výraz a fenomén mluvy z Merleau-Pontyho knihy *Fenomenologie vnímání*. Zatímco u osvícenců jsme byli svědky jakési „metafyzické anatomie“ (s. 207) čili rozebírání lidského vnímání na jednotlivé počítky jednotlivých smyslů, u Merleau-Pontyho máme co do činění s holistickým přístupem k vnímání, v jehož základech je „žitá zkušenost“ vnímajícího subjektu (člověka z masa a kostí žijícího ve světě s dalšími lidmi). Merleau-Ponty podává podle Fulky zajímavou a inovativní reflexi vztahu gesta a jazyka. Podíváme-li se na věc z hlediska utváření intersubjektivní, stojí gesto na samém počátku tohoto procesu. Porozumění gestům totiž nevyžaduje podle Merleau-Pontyho předběžnou konvenci, spočívá v situovaném zakoušení druhého jako sebe sama: „Komunikace či rozumění gestům se dostavuje skrze vzájemnost mých intencí a gest druhého, mých gest a intencí rozpoznatelných v chování druhého. [...] Gesto, jehož jsem svědkem, v náznacích načrtává intencionální předmět. Když se schopnosti mého těla tomuto předmětu přizpůsobí a kryjí se s ním, stane se tento předmět aktuální a já mu plně rozumím.“ (Merleau-Ponty, 2013, s. 235–236). Každá promluva pak má v tomto smyslu gestický rozměr, který je dán situovaností mluvení. J. Fulka připomíná, že Merleau-Pontyho fenomenologie vtělené subjektivity měla velký vliv na *gesture studies*, a odkazuje na klíčový text tohoto oboru, Streeckovu knihu *Gesturecraft: The Manu-Facture of Meaning* (2009).

Knihu uzavírá stručný Závěr (s. 234–237), ve kterém autor shrnuje základní premisy studie. Uzavírá vyznáním, ve kterém explicitně formuluje to, co vyznačuje téměř z každé strany textu: J. Fulka si přeje svou knihou „příspěk k emancipaci minority s fascinujícím jazykem a kulturou“ (s. 237).

Knihou cílí na široké spektrum čtenářů a ti ji mohou číst s různým prospěchem. Čtenáři se zázemím ve výzkumu gest načerpají základní poznatky o znakovém jazyce. Čtenáři se zázemím v lingvistice znakových jazyků, resp. ve výzkumu jazyka a kultury Neslyšících si mohou se zájmem přečíst interpretace některých kanonických filozofických textů a poučit se o dlouhých dějinách myšlenky kontinuity mezi gesty a znakovým jazykem. Filozofy nepochybně zaujmou metodologické reflexe k filozofii dějin. Pedagogy zas může zajímat spojitost pedagogické praxe s dobovou filozofií a inspirativní pro ně může být také emancipační myšlenka. Recenzovaná kniha je v tomto ohledu až nečekaně mnohohvrstevná. Zároveň umožňuje jak čtení z odstupu, tak čtení zblízka: čtenáři mohou snadno sledovat pouze hlavní argumentační kontury knihy, dívat se na věc jakoby z výšky, nebo sestoupit níže a prohlédnout si vše detailně. Kniha udivuje množstvím podrobností, které k jednotlivým dílčím tématům nabízí.

Navzdory autorovu jasnému výkladovému stylu čekají na čtenáře tři překážky, které musí na cestě za porozuměním překonat. První z nich souvisí s oním úctyhodným množstvím detailních informací, které kniha poskytuje. Jsou z velké části uloženy do poznámek pod čarou. Těch je v knize přes pět set. Nejedná se přitom jen o krátké odkazy na literaturu; mezi poznámkami jsou i dlouhé komentáře, citáty nebo doprovodné myšlenky, z nichž některé zaplňují i více než polovinu tiskové strany. Čtenáři tak jsou poměrně často vytrháváni ze souvislého čtení. Druhá překážka je diskutabilní a může být čtenáři prožívána různě. Týká se nároků na čtenářskou paměť. V knize se objevuje značné množství jmen a titulů textů a průběžně se na ně odkazuje. Aby člověk neztratil nit, musí si je pamatovat. Čtenářům s dobrou pamětí to samozřejmě nebude činit žádné potíže; ti ostatní si budou muset vypomocet jmenným rejstříkem a příslušně pasáže podle něj vyhledávat (fakt, že kniha má jen jmenný rejstřík, a nikoli věcný, považují za nedostatek). Třetí překážka je zásadní, ale zároveň neodstranitelná: souvisí s variabilitou ústředních pojmů *jazyk* a *gesto*. Výrazem *jazyk* i výrazem *gesto* se v textu označují nejrůznější pojmy, které spolu sice souvisejí, ale někdy toho mají společného jen málo. S tím se však čtenáři musejí smířit. V knize se probírají texty z různých období od různých autorů a sémantický rozptyl ústředních termínů je tím zkrátka dán.

Na závěr se pokusím zodpovědět otázku, jaký je přínos knihy. Kniha přesvědčivě ukazuje, že 18. století ve Francii je přelomovým obdobím z hlediska úvah o manuální komunikaci. Vykrytalizovaly tu dva rozdílné přístupy k hluchotě, které se liší svými morálně-politickými pozicemi. Na jedné straně je „etnocentrický“ přístup slyšících, kteří hluchotu vidí jako deficit a Neslyšící jako hendikepované. Na straně druhé je „antropologický“ přístup, který na hluchotu nahlíží jako na jinakost a na Neslyšící jako na komunitu se svébytným jazykem a kulturou. Kniha nabízí řadu vynikajících interpretací důležitých textů reprezentujících oba přístupy a také množství subtilních úvah nad filozofickými reflexemi historických pramenů. V neposlední řadě kniha představuje bohatý zdroj inspirace pro výzkumníky. Empiricky zaměřeni badatelé tu získají nejen podnět pro další výzkum. Uvedu pro ilustraci příklad. Kniha ukazuje, jak se po staletí o gestech a znakovém jazyce uvažovalo spojitě. Když v 60. letech 20. století William Stokoe prokázal, že znakový jazyk Neslyšících je jazyk jako každý jiný, došlo tím k vytvoření jasné distinkce mezi gesty a manuálními znaky znakového jazyka. Dnes je lingvistika znakového jazyka etablovaným oborem, a tak si můžeme dovolit položit následující otázky. Jsou-li gesta nedílnou součástí každého jazyka, jak se dnes běžně uvádí, existují gesta také ve znakovém jazyce? Pokud ano, jakou mají povahu a jakou úlohu plní? Jak se gestikuluje ve znakovém jazyce? Zdá se, že na jasnou a zevrubnou odpověď na tyto otázky stále ještě čekáme (srov. Özyürek, 2012).

LITERATURA

Fulka, J. (2017). Ruce a svět: Merleau-Ponty, gesto a znakový jazyk. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 8(1), 43–52.

Goldin-Meadow, S. (2003). *The Resilience of Language: What Gesture Creation in Deaf Children Can Tell Us About How All Children Learn Language*. New York, NY: Psychology Press.

Merleau-Ponty, M. (2013). *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH.

Özyürek, A. (2012). Gesture. In R. Pfau, M. Steinbach & B. Woll (Eds.), *Sign Language: An International Handbook* (s. 626–646). Berlin: De Gruyter Mouton.

Streeck, J. (2009). *Gesturecraft: The Manu-Facture of Meaning*. Amsterdam: John Benjamins.

Tomasello, M. (2008). *Origins of Human Communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Petr Kaderka | Ústav pro jazyk český AVČR
<kaderka@ujc.cas.cz>